

1659. В липні татари, котрі допомагали королю Яну Казимиру, наздогнали тут командувачів московського війська Пожарського і Акімова, які відступали з-під Конотопа і розгромили їхнє військо.

У 1664 р. наше військо під командуванням короля Яна Казимира здобуло тут цілковиту перемогу над москалями, котрих було 50 000 під командуванням генерала Черкаського. До цієї звитяги найбільше причетний збавитель батьківщини руський воевода Стефан Чарнецький. [Князь] Черкаський втік в ліси, котрі тут простягаються на 20 миль, а [стольник] Змеев (Zmija) укрився в замку і мужньо боронився....

Путивль. Місто оточене в трьох сторін озером, зміцнене потужним замком – ровами, валами і палісадами.

У 1658 р. москалі розбили тут загін тих козаків, котрі були союзні Речі Посполитій. У 1664 р. король відправив звідси велике коронне військо з козаками і татарами в московську землю, котрі вчинили там велике спустошення, в кількох битвах москалів було розбито, взято в полон князя Ромодановського і сина Шеремета, котрих відіслали королеві.

Сосниця над р. Убіддю. В її околиці були великі ліси. У 1648 р. збунтовані козаки пограбували і спалили це місто.

Тулиголов. В його околицях були великі ліси».

ДЖЕРЕЛА

1. Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. Київ, 1888–1902. Т. 1–3.
2. Biblioteka Naukowa PAU i PAN (далі: Bibl. Nauk. PAU i PAN), спр. 494.
3. Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657–1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. Київ, 2008. 680 с.
4. Bibl. Nauk. PAU i PAN, спр. 494, арк. 3–3 зв.
5. Bibl. Nauk. PAU i PAN, спр. 494, арк. 3 зв. – 6.

Mytsyk, Yu.A., Tarasenko, I.Yu. Hlukhiv and neighboring towns in the work of Stanislaw Smonevsky

The article examines the unpublished work of the Polish historian Stanislaw Smonevsky (1793-1867), devoted to the description of the Kyiv, Bratslav, and Chernihiv voivodeships. Special attention is paid to that part of it, which refers to the cities of the future Sumy region: Hlukhiv, Konotop, Putivl, etc. The characteristic features of the worldview of Smonevsky, who shared the views of Polish-noble historiography on the Ukrainian issue, are revealed, and the compilative nature of his work is shown. At the same time, it includes separate archival documents, one of the few in Polish historiography that covers the history of Siverska Ukraine. The appendices contain excerpts describing the above-mentioned cities.

Key words: Hetmanate, Voivodeship, Cossacks, cities, local history.

REFERENCES

1. Lazarevskiy, A.M. *Opisanie Staroi Malorossii*. Kiev, 1888–1902. Vol. 1–3. [In Russian].
2. Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, spр. 494.
3. Bulvinskyi, A. (2008). *Ukrainsko-rosiiski vzaiemyny 1657–1659 rokiv v umovakh tsyvilizatsiynoho rozmezhuвання na skhodi Yevropy [Ukrainian-Russian Relations in 1657-1659 in the Context of Civilizational Differences in Eastern Europe]*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Bibl. Nauk. PAU i PAN w Krakowie, spр. 494, арк. 3–3 зв.
5. Bibl. Nauk. PAU i PAN w Krakowie, spр. 494, арк. 3-zv. – 6.

Стаття надійшла до редакції 15.03.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.

УДК 94 (477.51)«18»

О.М. Герасимчук

МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ ДО СХІДНОГО ЗАКУБАННЯ У ДРУГІЙ ЧВЕРТІ ХІХ ст.

У статті висвітлюється перебіг міграційних рухів українців Північного Лівобережжя до Східного Закубання у другій чверті ХІХ ст. Детально аналізуються труднощі переселення й особливості адаптації мігрантів до умов життя на новій території.

Ключові слова: Закубання, козаки, міграції, переселенський рух, Північне Лівобережжя, Чорноморське козацьке військо.

Міграційні рухи населення, які відбуваються на різних історичних етапах і ведуть до перерозподілу людських ресурсів між економічними районами, є важливою темою досліджень через їхні наслідки для історичного розвитку різних областей. Історико-економічне вивчення міграційних процесів дає нам важливий матеріал для аналізу формування економіки країн та їх регіонів.

Пріоритетним напрямком зовнішньої політики царського уряду Російської імперії на Північному Кавказі у першій половині ХІХ ст. було розширення кордонів держави і включення до її складу нових захоплених територій. У першій чверті ХІХ ст. «звільнений» російськими конкістадорами від місцевого населення кубанський край, який до того належав Кримському ханству, було заселено вихідцями з Чернігівської і Полтавської губерній. Ці землі дістали назву Чорноморського козацького війська. Метою заселення спустошених земель було господарське освоєння нових територій та охорона рубежів розширеної імперії.

Наступним напрямком російської агресії стали регіони, які тоді належали Туреччині, а саме придунайські землі й чорноморське узбережжя Кавказу. Під час чергової російсько-турецької війни 1828–1829 рр. полки кубанських козаків було перекинуто на Дунай та в Закубання (землі на південь від річки Кубань), зокрема під Анапу. Так перші українці потрапили в закубанський край [1, с. 10].

Після завершення війни з Туреччиною й укладення 2 вересня 1829 р. Адріанопольського мирного договору до Росії відійшли території Східного Закубання від гірля Кубані до поста Св. Миколая (між Поті й Батумом). У 1830 р. росіяни відібрали в турків Гагри, а в 1831 р. – Геленджик [2, с. 147].

Питання міграції українців у першій половині ХІХ ст. на Північний Кавказ та в Закубання вже частково досліджували А. Дзагалов [13], Є. Петренко [11], С. Сазонова [2; 3; 12], певні відомості про ці процеси ми отримуємо від дослідників дорадянської доби – М. Веселовського [9], В. Новицького [5], О. Туренка [6], Ф. Щербини [8]. Попри те, що всі вищезгадані дослідники вказували на важливу роль українців у міграційних процесах кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст., спеціальні дослідження, які б детально розкрили питання оселення переселенців з українських земель на лівому березі річки Кубань та

на Чорноморському узбережжі Кавказу в другій чверті XIX ст., відсутні, – вищеназвані вчені лише згадували вихідців з України в цьому регіоні в контексті загально-російського чи загальноукраїнського міграційного руху. Тому метою нашої статті є висвітлення особливостей переселення на Східне Закубання у другій чверті XIX ст. та ролі українців у цьому процесі.

Після завершення бойових дій на Кавказі на початку 30-х рр. XIX ст. перед російською владою постало питання колонізації новоприєднаних територій, оскільки наявного там на той час військового й цивільного населення не вистачало ні для охорони нового кордону, ні для ведення господарської діяльності. Уздовж берега Чорного моря починається будівництво 17 укріплень (так званої Чорноморської берегової лінії), в яких передбачалося розмістити військові гарнізони з козаків-переселенців, а довкола заснувати станиці, де поселити прибулих селян [2, с. 147]. Як і для колонізації Кубані та Північно-Східного Кавказу, російські правлячі кола проблему заселення почали традиційно вирішувати шляхом залучення на нові землі людей, які потерпали від браку землі в себе на батьківщині, проте мали бажання вести аграрну діяльність. Такими перенаселеними й малоземельними губерніями на той час були українські Полтавська та Чернігівська губернії [3, с. 75].

У 1829 р. з'являються перші урядові розпорядження щодо заселення новоприєднаної території за Кубанню. Спочатку передбачалося, що в Закубання, переважно в район Анапи, буде переселено близько 800 козацьких сімей з України. Згодом заплановану кількість збільшили до 1 тис. сімей [4]. Планувалося також поселити між Кубанню й Анапою 2 тис. осіб колишніх запорізьких козаків з Усть-Дунайського козачого війська [5, с. 344]. Проте здійснити заплановане в перші роки після припинення війни уряду не вдалося через те, що землі навколо Анапи були заселені адигейцями, які вороже ставилися до прибулих на їхню територію чужинців. Тому охочих поселитися в Анапі чи поблизу фортеці було небагато через побоювання помсти з боку горців [4].

Нового розвитку питання переселення в Закубання українських селян та козаків набуло в 1832 р. Як уже зазначалося, ключовим південним форпостом на чорноморському узбережжі Кавказу повинна була стати Анапа, яку росіяни відбили в турків ще 12 червня 1828 р. [6, с. 145]. У фортеці, окрім гарнізону й чиновників, перебували на той час ще приїжджі купці, а також арештантські військові робітничі роти. Для заселення Анапського району й охорони південного кордону цього населення було явно недостатньо. Тому в 1832 р. за проектом командира Окремого Кавказького корпусу Г. Розена в регіоні було вирішено поселити 1000 українських козацьких сімей [3, с. 75]. Комітет Міністрів погодився з пропозицією Розена, проте попередньо було дано розпорядження спочатку відіслати в Анапу 69 сімей козаків для побудови житла для майбутніх переселенців. Цих козаків

називали «майстровими» [4].

З метою прискорення процесу колонізації небезпечного краю Розен запропонував також допустити за Кубань усіх охочих, звільняючи прибулих від податків і повинностей. Передбачалося, що такими охочими, у першу чергу, будуть козаки Війська чорноморського й Донського, а також казенні селяни. Селян на новій території позбавляли обов'язку нести військову службу, проте від нападів кавказців вони повинні були себе охороняти власноруч [5, с. 28]. Для швидшої колонізації новозахопленої території закубанським переселенцям спочатку дозволялося оселятися уздовж чорноморського узбережжя без детального з'ясування властями походження мігрантів і прибулих без паспортів. Окрім цього, залишався в силі виданий ще 22 березня 1828 р. указ Державної Ради щодо дозволу відсилати на Кавказьку лінію затриманих волоцюг віком до 35 років, яких віддавали в найми козакам. На думку влади, цей захід був «корисним як для козаків, так і для припинення бродяжництва» [7, с. 91, 96]. Освоєння анапського регіону й перетворення його в безпечну територію планувалося здійснити упродовж 25-ти років [4].

Після штурму російської армії фортеця Анапа являла собою одну суцільну руїну, оскільки майже всі будинки в ній були зведені переважно з турлуку (пліт, обмазаний глиною) і були зруйновані ядрами [5, с. 19]. Тому за пропозицією тодішнього командуючого кавказьким військом графа Паскевича було прийняте рішення спорудити нове Анапське поселення, в якому планувалося спочатку побудувати для майбутніх переселенців 100 казенних будинків [5, с. 19; 8, с. 344].

До 1835 р. в Анапі було зведено лише 63 будинки: 22 – дерев'яних, 13 – обкладених сирцем, 28 – турлучних. Кожен з будинків був розрахований на 2 сім'ї. Проте помешкань на всіх не вистачило, і головною причиною невиконання планів став брак будівельних матеріалів, оскільки ще до переселень в Закубання попередні чорноморські мігранти на лівому березі Кубані вирубали всі ліси на будівельні матеріали. Будівельну деревину довелося доставляти морем з Ростова [3, с. 75]. У 1836 р. Анапу відвідав новоросійський і бесарабський генерал-губернатор граф М. Воронцов. Один з учасників цієї поїздки побачив Анапу такою: «Анапа має вигляд великого малоросійського селища. Будинки тут переважно мазанки й укріті очеретом. Вулиці майже відсутні, а житла розкидані за азійським зразком, то тут, то там». Далі очевидець повідомляв, що жителі «вирушають під конвоем за водою до річки Анапи за дві версти від фортеці. Фортечні коні пасуться за фортецею під прикриттям гармати» [9, с. 65].

Дані щодо кількості прибулих з Чернігівської та Полтавської губернії в Закубання в 30-ті роки XIX ст. у різних джерелах різняться. За підрахунками В. Новицького у 1832 р. із Чернігівської та Полтавської губернії для поселення в Анапу прибуло 124 сім'ї, а за даними С. Сазиної – 119 сімей, які налічували 401 чоловіка і 287 жінок [3, с. 76; 5, с. 28]. У книзі Ф. Щербини «Історія

Кубанського козачого війська» читаємо: «У 1832 р. було призначено для переселення в Анапу 150 сімейств малоросійських козаків. Переселенці повинні були прямувати з Кременчука через Керч і Тамань в Анапу. Їм була дозволена видача казенного провіанту на всьому шляху слідування й асигновано навіть гроші на змазування підвід. Чи ці переселенці, чи інші, з'явилися в Анапу двома партіями – одна складалася із 134 сімей, а інша – із 66 сімей, проте в Анапі не виявилось достатньо приміщень для прибулих. Наказний отаман Чорноморського війська Заводовський дав розпорядження тимчасово розмістити анапських переселенців у чорноморських куренях чи станицях. Одна частина переселенців розмістилася в куренях Вищестеблівському, Старотитарівському та Ахтанізовському в очікуванні побудови для них приміщень в Анапі, а інша вирушила в Чорномор'я на заробітки. У документах того часу анапські переселенці називаються «майстровими козаками» [8, с. 344–345].

Переселяти мешканців Чернігівської та Полтавської губерній в Закубання передбачалося переважно з тих повітів, де було найбільше малоземельних козаків та селян. У запрошеннях до переселення за підписом Малоросійського військового губернатора перераховувалися всі переваги й пільги переселенцям, а також витрати, які брала на себе держава у зв'язку з переселенням. Чиновники ретельно стежили за тим, щоб з боку місцевої влади не було жодних утисків і примусу до переселення. Перевага при переселенні надавалася тим сім'ям, в яких було більше чоловіків середнього віку (25–35 років); переселенці не повинні були мати боргів і судимості [4].

У Державному архіві Краснодарського краю зберігся іменний список майстрових козаків і їх сімей із Чернігівської та Полтавської губерній, які мали бажання переселитися в Анапу. Список датований 24 травня 1832 р. У ньому записані 123 сім'ї, котрі налічували 371 особу чоловічої статі та 316 жінок. Проте відомо, що з цієї кількості в дорогу вирушили лише 69 сімей: вірогідно, що інші не були схвалені владою до переселення [4]. Згідно даних цього ж архіву, у 1833 р. із Чернігівської та Полтавської губерній прибули до Анапи 43 козацькі сім'ї [10]. Ф. Щербина в своїй книзі зазначає: «За одним з паперів відомо, що до лютого 1835 р. прибуло в Анапу 119 сімей малоросійських переселенців, зарахованих до козаків» [8, с. 345]. Загалом упродовж 1832–1837 рр. з України в Анапу та в найближчі до неї станиці прибуло близько 3 тис. осіб обох статей [11, с. 13].

Козаки, які погодились на переселення й отримали на це дозвіл, повинні були прибути до 15 червня 1832 р. до Кременчука, у дорогу ж вирушили 22–26 червня. Як і за організованого переселення на Кубань та в Кавказьку область, упродовж шляху переселенців з Чернігівської та Полтавської губерній до Анапи уряд брав на себе піклування про них. Їм було надано підводи та видано на дорогу провіант. У Кременчуці переселенці були розділені на дві партії, кожну з яких супроводжував чиновник,

особисто призначений у той час виконуючим обов'язки Новоросійського й Бессарабського генерал-губернатора Ф. Паленом. Кожна партія прямувала маршрутом від Кременчука до Керчі. Супроводжуючому чиновнику для потреб переселенців видавали 500 руб., копію маршруту, список сімей переселенців із зазначенням кількості їхньої худоби, а також відкритий лист для місцевого керівництва населених пунктів упродовж маршруту прямування. При пред'явленні цього листа місцева влада повинна була забезпечувати переселенців ночівлею, а також надавати пасовища й водопій для худоби.

На шляху прямування від дня переправи через Дніпро усім переселенцям віком від 7 років незалежно від статі видавали продукти у розмірі солдатського пайка, а для менших дітей – половину пайка. Для забезпечення козаків продуктами місцева влада на шляху переселенців заготовляла «в натуре провіант, рівномірно м'ясну порцію по полфунту на п'ять днів в тиждень, а для мушкетерів сверх того по три винних порції» (оригінал правопису документів тут і далі збережено – *О.Г.*). Дитячий пайок можна було брати грошми для придбання інших продуктів. У Криму та Чорномор'ї для попередження шлункових захворювань не рекомендувалося вживати в їжу рибу та фрукти й некип'ячену воду. Місцева влада зобов'язувалася хворих переселенців приймати на лікування [4].

Після прибуття в Анапу переселенцям було видано землеробські знаряддя, насіння, робочу худобу, за казенний рахунок придбано для них 100 рушниць із багнетами та 10 тис. патронів. На місці оселення переселенці упродовж трьох років зобов'язані були «завести міцну осілість». Їм було надано ділянки землі розміром від 5 до 10 десятин у повну приватну власність і ділянку під садибу – 300 кв. сажнів; офіцерським сім'ям – по 600 кв. сажнів. Переселенці також отримували пільги: звільнення від податків, військового постюю й повинностей (окрім земських зобов'язань) на 15 років.

Усі прибулі в Анапу з України мали хист лише до сільськогосподарської праці, а займатися ремеслом, будівництвом, військовою справою вони не вміли й не бажали. Усе це утруднювало їхнє облаштування в Анапському поселенні й до 1838 р. вони перебували на повному державному забезпеченні [3, с. 75–76]. У березні 1834 р. капітан Новіков, плац-майор Анапи, прохав командуючого Чорноморською лінією генерала Малиновського надати українським переселенцям біля Джеметтея (укріплення під Анапою) ділянки під городи, яких вони вкрай потребували. У 1835 р., згідно Височайшого указу, наказано було купити для анапських переселенців, що не мали худоби, 19 пар волів [8, с. 345].

У 1830–1835 рр., окрім планових переселенців, у район Анапи у значній кількості самостійно прибували поміщицькі селяни-втікачі, військові дезертири й злочинці. Почувши про свободу на нових землях, об'єднавшись у ватаги, волоцюги під чужими іменами рушили за Кубань, добуваючи в дорозі засоби для існування різними проти-

законними шляхами [3, с. 76].

Неврожай 1833–1834 рр. в Україні, Воронежській губернії, області Війська Донського, на Північному Кавказі став ще одним спонукальним мотивом для переселення в Закубання [5, с. 29]. Історик В. Новицький писав: «Вони (втікачі – О.Г.) вважали, що з переселенням у цей новий край повинна опуститися непрозора завіса на все їхнє минуле. Покидаючи свої оселі, залишаючи жінок і дітей, вони поспішали за Кубань з думкою про безкарність і з цілковитим переконанням, що з отриманням ними нового статусу в дикому й віддаленому краї, усі їхні колишні вчинки залишаться невідомими» [5, с. 28].

У самій Анапі на той час не було потреби в нових мешканцях, оскільки населення фортеці складав військовий гарнізон. Тому самовільні прибульці відразу потрапляли в досить складні життєві умови. Як уже зазначалося, до захоплення росіянами Анапи навколишні території були заселені адигейцями, які були зовсім не в захваті від того, що їх витіснили, а їхні землі окупували чужинці. Про напружену обстановку в цій місцевості можна судити й за змістом однієї з інструкцій гарнізонам командуючого Кавказькою лінією О. Вельямінова, де один з пунктів вказував: «Суворо заборонити козакам, як тим, які служать, так і тим, які не служать, а також і малолітнім, які можуть носити зброю, виходити і виїздити із станиць без вогнепальної зброї» [18, с. 194]. В. Новицький зазначав: «Ватаги вихідців, не маючи ні прихистку, ні хліба, не знаходили можливості прохарчуватися власноручною працею: окраїни Анапи були землями недругів; їх не лише неможливо було обробляти, а навіть сміливці, що виходили з фортеці на кілька кроків, були цілком для ворожої кулі». Вислати прибулих додому було нереально, оскільки достеменно не було відомо звідки вони вибули [5, с. 29].

Військовий міністр був настільки стурбований пересуванням цієї маси людей на південь, що навіть запропонував створити кордон від Астрахані й Саратова до Єкатеринослава для попередження втеч кріпаків на Кавказ [3, с. 76]. Побоюючись голоду й епідемій, анапське керівництво на прохання неодружених переселенців у 1833 р. дозволило їм вибути в Чорномор'я. Сімейним же була надана допомога на спорудження у фортеці турлучних будинків, а в Джеметейському укріпленні – тимчасових землянок. Таким чином в Анапі було поселено ще 50 сімей, а в Джеметей – 100 сімей [5, с. 30].

Попри всі обмеження, наплив неорганізованих груп переселенців до Анапи не припинявся. Згідно тодішнього законодавства, волющог слід було відправляти до Сибіру, проте через брак населення для освоєння пустельних територій указом Сенату від 4 листопада 1835 р. було наказано всіх затриманих без документів віддавати в рекрути або зараховувати до військово-будівельних чи арештантських рот [2, с. 148]. З таких затриманих було сформовано три роти, які розміщувалися в Геленджику, Ставрополі й Кавказьких Мінеральних водах [12, с. 126]. Принагідно зазначимо, що лише в одній Чернігівській гу-

бернії на той час кількість бездомних селян сягала близько 15 тис. осіб і вони становили потенційний контингент нелегальних переселенців [13, с. 11]. Проте 1833–1834 рр. видалися несприятливими для Кавказького краю: посуха й неврожай поставили населення цього регіону перед загрозою тривалого голодування. У 1834 р. уряд дозволив охочим повернутися з Кавказу в місця виселення до покращення ситуації. Цим скористалися 6340 сімей, які повернулися з цього регіону назад в Україну й прилегли до неї російські райони [12, с. 126].

У 1836 р. розпорядженням барона Розена для полегшення важкого становища переселенців, що мешкали в Анапі й поблизу неї, було продовжено термін видачі паспортів для охочих виїхати на заробітки у Чорномор'я. Також чиновник розпорядився, щоб літніх анапських переселенців, від яких було мало користі, вислали на батьківщину [8, с. 345]. Тоді ж за його ініціативою було видано царський указ стосовно неповернення власникам поміщицьких селян-втікачів. Їх записували в козаки для охорони, а поміщикам, які прагнули повернути собі селян, видавали компенсацію: за дорослого чоловіка – 250 руб., за жінку – 100 руб., за хлопчика до 14 років – 125 руб., а за дівчинку – 50 руб. [5, с. 30–31].

У 1836 р. з'являються перші закубанські станиці – Благовіщенська (поселено 30 сімей) і Миколаївська (за 6 верст від Анапи, поселено 110 сімей, нинішня станиця Анапська). Станиці будувалися зусиллями самих переселенців під охороною військових загонів [5, с. 31–32]. У лютому 1837 р. барон Розен розпорядився поселити поблизу Витязевої балки, між Анапою й Джеметейським укріпленням (за 14 верст від Анапи), 200 сімей переселенців. Станицю цю назвали Витязькою, її вирішили обгородити, а розкиданих по узбережжю переселенців поступово збирати й тут поселяти [8, с. 345].

Що стосується умов життя переселенців, то вони перебували в досить важкому становищі, були розкидані на всій території Закубання й виживали за рахунок підробітків у чорноморських станицях. У 1836 р. в сім'ї чорноморських козаків були роздані на виховання діти-сироти анапських переселенців. У 1837 р. цар Микола I своїм указом заборонив переселенцям самовільно покидати анапський район. У 1838 р. генерал Заводовський дав розпорядження розшукати анапських переселенців і відслати їх в нові побудовані біля Анапи станиці. Очевидно, що переселенці поверталися неохоче, якщо їх доводилося силою розшукувати й оселяти. Щоб заселити станиці, у 1837 р. сам Микола I подав ідею щодо залучення в Анапський район чорноморських козаків, призначивши їм 100 рублів одноразової допомоги на двір і трирічну пільгу від військової служби. Тим не менше, Анапа передусім притягувала все-таки вільних поселенців, тобто поміщицьких селян-втікачів і різних шукачів пригод [8, с. 345–346].

Розпорядженням уряду в 1841 р. для поселення на лівому березі Кубані прибуло ще 93 сім'ї державних селян із центральноросійських губерній, так званих «харківських

поселян» (364 чоловіки та 306 жінок), проте для них, як і для інших у минулі роки, не знайшлося місця для осілого проживання. Анапське керівництво зі згоди отамана Чорноморського козачого війська Заводовського вирішило тимчасово відіслати ці сім'ї в Чорномор'я й поселити там на вільній військовій землі, доки для них не облаштують житло в Закубанні.

Близько трьох років ці переселенці без будь-яких пільг перебували у невизначеному становищі і з кожним роком їхні умови проживання в Чорномор'ї ускладнювалися. Їм забороняли користуватися орною землею та сінокосами, мати городи, пасти худобу на загальних пасовищах. Щорічно їх переводили з одного місця на інше, поки не постало питання, щоб через брак вільних земель їх взагалі виселити за межі Війська. Анапське керівництво розуміло, що якщо так піде й надалі, то ці переселенці вщент розоряться, однак і поселити їх у Закубанні було ніде. Тому в 1843 р. в кінці Кизилташського лиману за річкою Нашук, біля урочища під назвою Суворовська батарея, розпочалося будівництво нової станиці – Суворовської. Її заснування, на думку командування, мало також стратегічне значення, бо повинно було забезпечити козакам контроль за лиманом для попередження запливання туди горців на човнах. У новій станиці передбачалося оселити 160 сімей, об'єднавши 120 сімей малоросійських поселян (з Чернігівщини й Полтавщини), що проживали в Анапі, і 40 сімей «харківських поселян» з тих 93 сімейств, що вже три роки перебували в Чорномор'ї [2, с. 148].

На початку будівництва до нього були залучені лише колишні чернігівські та полтавські поселенці з Анапи. Трохи попрацювавши на важких роботах, вони лише чекали зручної нагоди, щоб утекти звідти назад в Анапу. На початку червня 1843 р. з Чорномор'я прибули «харківські поселяни», щоб взяти участь в будівництві. Скориставшись цим, малоросійські переселенці кинули роботу і, захопивши робочу худобу, поїхали в Анапу для збору врожаю, маючи намір залишитися там до зими. Анапське керівництво змушене було силоміць повертати останніх до станиці. За таку непокору генерал М. Будберг наказав суворо покарати винуватців і пригрозив їм військовим судом. Тим малоросійським поселенцям, що втекли з будівництва, заборонили повертатися в Анапу взагалі, а в станиці Суворівській вони в найкоротший термін повинні були побудувати собі нове житло. Це розпорядження було виконане: малоросійські поселенці поспішно покинули свої казенні житла в Анапі й перейшли в станицю Суворівську. Характерним було те, що одночасно «харківські поселяни» попрохали, щоб у станиці Суворівській їх поселили окремо від кварталів українців, і щоб українські подвір'я жодним чином не межували з російськими. Цей факт свідчить про те, що вже тоді переселенці усвідомлювали свою етнічну належність, яка тривалий час зберігалася між українськими та російськими вихідцями на нових місцях поселення [2, с. 149].

У серпні 1843 р. в Анапі проїздом побував барон Ав-

густ фон Гакстгаузен, прусський чиновник, письменник, дослідник аграрних відносин Росії та Кавказу. Він залишив у щоденнику запис: «Містечко це жалюгідне, не облаштоване, і лише нові будинки Російських чиновників і офіцерів нагадують деякий Європейський комфорт» [14, с. 3]. У 1846 р. Анапі було надано статус міста, проте це мало що змінило в її вигляді [15, с. 13].

Заснування станиці Суворівської не вирішило проблему повної осілости закубанських поселян, серед яких станом на 1844 р. ще не мали свого житла 225 сімей і 365 осіб однаків. Через брак орної та сінокосної землі селити їх було вже ніде, попри вже існуючі поселення та станиці. Частина переселенців, яких планували розмістити в Закубанні, продовжувала залишатися в Чорномор'ї. Згідно нового розпорядження військового правління від 4 лютого 1849 р., їм було запропоновано полишити територію або назавжди приписатися до Чорноморського війська. Тих, хто не погодився, було вирішено вислати з Чорномор'я, «дабы люди сии, чуждые и неизвестные для войска, оставаясь здесь, не были в тягость казакам и не творили беспорядки». Подальша їх доля невідома [2, с. 149–150].

Станом на 1 січня 1852 р. в закубанських поселеннях загалом перебувало 3053 чоловіки і 2359 жінок [5, с. 32]. В 1855 р. у розпал Кримської війни гарнізони Чорноморської берегової лінії були виведені з фортець. «Закубанські поселяни» були вислані на територію Чорноморського й Кавказького козачих військ, де згодом увійшли до складу єдиного Кубанського козачого війська [8, с. 836]. 17 травня 1855 р. росіяни вийшли з Новоросійська. 28 травня російське військо залишило Анапу. Росіяни перед відходом зруйнували фортечні мурі, спалили всі будівлі в Анапі, підірвали порохові погреби, знищили гармати [15, с. 13]. Анапу зайняв 8-тисячний загін турецьких військ. Чорноморська берегова лінія фактично припинила своє існування [16, с. 26].

Після завершення Кримської війни, 10 липня 1856 р. росіяни знову повернулися до Анапи. 31 березня 1860 р. Анапа й Новоросійськ перестали бути містами й височайшим повелінням були перетворені на селища. Знову містом Анапа стала у 1866 р. [15, с. 13]. Після бурхливого минулого місто поступово відійшло від статусу військово-стратегічного пункту й перетворилося в мирне курортне містечко, де мало що нагадувало про війну. Від колишніх грізних мурів залишилися лише ворота, які стоять і дотепер, та земляний вал, а все каміння жителі розтягли на будинки та паркани [9, с. 71].

За даними перепису 2010 р. в Анапі мешкало приблизно 1300 етнічних українців (2,24 % населення). Насправді ж їх значно більше, але процес асиміляції за більше ніж півтора століття зробив свою справу. Це і є нащадки тих сміливих вихідців з Чернігівщини та Полтавщини, які були першопрохідниками в освоєнні цього віддаленого від України краю [17].

Завдяки агресії Російської Федерації проти України історія з переселеннями українців у Закубання отрима-

ла продовження. Знову, як і двісті років тому, у Краснодарський край ринув потік переселенців з України. Туди лише за 2022 р. з однієї Херсонської області з вини росіян прибуло близько 14 тис. біженців [19]. Частина з них потрапила в Закубання, й Анапа знову зустріла українців. На одному з будинків, які отримали переселенці в якості житла, мешканка Анапи помітила табличку, де замість «улиця Парковая» було написано «вул. Паркова» й обурилася тим, що українці на території Росії вже встановлюють свої порядки і якщо так далі піде, то така політика перекинеться в школи, медичні та інші заклади [20]. Так воно й буде, бо історія росіян нічому не вчить.

Отже, масове заселення анапського району, що розпочалося в 1832 р., на початковому етапі здійснювалося силами вихідців із Північного Лівобережжя України. Перший етап заселення Анапи був ретельно організованим урядовим заходом, який здійснювався під контролем влади. Невідповідність запланованої кількості мігрантів і тієї, що реально прибула, можна пояснити непопулярністю порівняно з Кубанню в українців краю, що приховував у собі небезпеки нападів з боку гірських племен та захворювань малярією. Довгий час переселенці в Закубанні не могли нормально облаштуватися за браком вільної землі, а військова обстановка заважала господарчому освоєнню території. До того ж спроба об'єднати в нових станицях росіян та українців, попри на перший погляд їх близькості занять і звичаїв, навпаки, вела до відокремлення цих етнічних груп, що накладало свій відбиток на побут і культуру в цих поселеннях упродовж тривалого часу.

ДЖЕРЕЛА

1. Цветков В. Казачий край. *Былое* (Ежемесячное приложение к журналу «Родина»). 1996. № 7. С. 10–11.
2. Сазонова С.Е. Поселение выходцев из Малороссийских губерний в Закубанском крае в первой половине XIX в. *Козацька спадщина*. Вип. 4. Дніпропетровськ : Пороги, 2008. С. 147–150.
3. Сазонова С.Е. История заселения Анапского района украинскими переселенцами (30–60-е гг. XIX века). *Культурная жизнь Юга России*. 2008. № 3 (28). С. 75–78.
4. Токарева В. Заселение Анапы в 30-е гг. XIX века. URL : [www.anapafuture.ru](http://anapafuture.ru). (дата звернення: 16.06.2021 р.).
5. Новицкий В. Анапа и Закубанские поселения. *Записки Кавказского отдела Императорского русского географического общества*. Кн. 2 / Под ред. В.А. Соллогуба, А.А. Харитоновна. Тифлис : Тип-я Канцелярии Наместника Кавказского, 1853. С. 14–44.
6. Туренко А.М. Исторические записки о войске черноморском. Киев : Тип-я А. Давиденко, 1887. 149 с.
7. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. VIII. 1833. Отд. 1. Санкт-Петербург : Тип-я II Отд-я Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1834. 832 с.
8. История Кубанского казачьего войска : в 2 т. / Сост. Щербина Ф.А. Екатеринодар : Тип-я Тов-ва Печ. и Изд. дела «ПЕЧАТНИК», 1910–1913. Т. 2. История войны казаков с закубанскими горцами. 1913. 869 с.
9. Веселовский Н.И. Военно-исторический очерк города Анапы. Петроград : Тип-я Гл. Упр. Уделов, 1914. 86 с.
10. Список первых переселенцев-казаков, переселенных в Анапу в 1833 году из Полтавской и Черниговской губернии (43 семейства). URL : www.anapskiekazaki.ru. (дата звернення: 16.06.2021 р.).
11. Петренко Є.Д. Переселення козаків і селян України на Кубань (1792–1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 1997. 20 с.
12. Сазонова С. Государственное регулирование переселения украинцев на территории Кавказского линейного казачьего войска (конец XVIII – первая половина XIX в.). *Власть*. 2009. № 4. С. 123–127.
13. Дзагалов А.С. Переселення українських козаків і селян на Терек (1832–1904 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 2009. 19 с.

14. Гакстгаузен А. Закавказский край. Заметки о семейной и общественной жизни и отношениях народов, обитающих между Черным и Каспийским морями. В 2-х ч. Санкт-Петербург : Тип-я Гл. Штаба Его Имп. Величества по Воен.-Уч. заведениям, 1857. 497 с.

15. Анапа и анапчане. Исторический и биографический очерк / Под общ. ред. М.И. Бюора. Анапа : Северный Кавказ, 1999. 213 с.

16. Васильев Е. Черноморская береговая линия (1834–1855 гг.). *Военный сборник*. Т. LXLVIII. 1874. С. 5–26.

17. Портал города Анапа. URL : www.anapagrad.com/city/ (дата звернення: 16.06.2021 р.).

18. Алоев Т.Х. Особенности военного противостояния на Кубанской линии в первой половине 1833 г. в контексте хаджретского присутствия в Восточном Закубанье. *Известия Кабардино-Балкарского научного центра РАН*. 2012. № 4(48). С. 191–197.

19. Беженцы из Херсона реализовали первый жилищный сертификат в Анапе // *EurAsiaDaily*. URL : www.eadaily.com/ru/news/2022/11/15/ (дата звернення: 27.04.2023 р.).

20. «Сидят в Анапе и ждут прихода ВСУ?». Украинцы переименовали улицу на свой лад // *Утренний Юг*. URL : www.utyug.info/new/25626/ (дата звернення: 26.04.2023 р.).

Herasyuk O.M. Migration of the population of the Northern Left Bank of Ukraine to Eastern Trans-Kubania in the second quarter of the 19th century

The article highlights the course of migration movements of Ukrainians from the Northern Left Bank to Trans-Kubania regions in the second quarter of the 19th century. The difficulties of resettlement and the peculiarities of adaptation of migrants to living conditions in the new territory are analyzed in detail. The methodological basis of this research is the principles of historicism, scientificity and objectivity, which contributed to the achievement of impartiality and reliability in clarifying specific facts and showing the logic of changes in the historical process. The scientific novelty of the research is that the course of the migration of the population of the Left Bank of Ukraine to Eastern Trans-Kubania in the second quarter of the XIX century and the consequences of this resettlement were first studied. Based on the processed materials we can draw the following conclusions. Ukrainian settlers, overcoming all difficulties, contributed to population growth and intensive economic development of Trans-Kubania regions, while ensuring the protection of the southern borders of the Russian Empire. Since then, a Ukrainian ethnic group has been formed here, based on former Zaporizhzhya Cossacks and peasants from Ukraine, mainly from Chernihiv, Poltava, Kharkiv regions. The attempt to unite Russians and Ukrainians in new villages led to the separation of these ethnic groups, which left its mark on the way of life and culture in these settlements for a long time.

Key words: Trans-Kubania, Cossacks, migrations, migration movement, Northern Left Bank, Black Sea Cossack Army.

REFERENCES

1. Tsvetkov, V. (1996). Kazachiy kray [Cossack region]. *Byloe – The past (Yezhemesyachnoe prilozhenie k zhurnalu «Rodina»)*, 7, pp. 10–11. [in Russian].
2. Sazonova, S.E. (2008). Poselenie vykhodtsev iz Malorossiyskikh guberniy v Zakubanskom krae v pervoy polovine XIX v. [Settlement of immigrants from the Little Russian provinces in the Trans-Kuban region in the first half of the 19th century]. *Kozatska spadshchyna – Cossack heritage*. Vol. 4. Dnipropetrovsk, Ukraine, pp. 147–150. [in Russian].
3. Sazonova, S.E. (2008). Istoriya zaseleniya Anapskogo rayona ukrainiskimi pereselenzami (30–60 gg. XX veka) [The history of the settlement of the Anapa region by Ukrainian settlers (30–60s of the 19th century)]. *Kulturnaya zhizn Yuga Rossii – Cultural life of the south of Russia*, 3(28), pp. 75–78 [in Russian].
4. Tokareva, V. (n. d.) Zaseleniya Anapy v 30-е гг. XIX veka [The settlement of Anapa in the 30s XIX century]. Retrieved from <http://www.anapafuture.ru> [in Russian].
5. Novitzky, V. (1853). Anapa i Zakubanskie poseleniya [Anapa and Trans-Kuban settlements]. *Zapiski Kavkazskogo otdela Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva. – Notes of the Caucasian Department of the Imperial Russian Geographical Society*, vol. 2. Tiflis: Tip-ya Kantzelyarii Namestnika Kavkazskogo, pp. 14–44. [in Russian].
6. Turenko, A.M. (1887). *Istoricheskie zapiski o voiske chernomorskoy [Historical notes about the Black Sea army]*. Kiev: Tip-ya Davydenko. [in Russian].
7. Polnoe sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii (1834) [Complete collection of laws of the Russian Empire]. Sобр. 2. Vol. VIII. (1833). Otd. 1. Sankt-Peterburg : Tip-ya II Otd-ya Sobstv. Ego Imp. Velichestva Kanzelarii [in Russian].
8. Sherbina, F.A. (Comps.). (1913). *Istoriya Kubanskogo kazachego voiska (1910–1913) [History of the Kuban Cossack army]*: v 2 t. Yekaterinodar: Tip-ya tov-va pech. i izd. dela «PECHATNIK». Vol. 2. Istoriya voyny kazakov s zakubanskimi gorzami (1913) [The history of the war of the Cossacks with the Trans-Kuban highlanders]. [in Russian].

9. Veselovsky, N.I. (1914) *Voенно-istoricheskiy ocherk goroda Anapy [Military-historical sketch of the city of Anapa]*. Petrograd: Tip-ya gl.upr. udelov. [in Russian].

10. Spisok pervykh pereselentzev-kazakov, pereselennykh v Anapu v 1833 g. iz Poltavskoy i Chernigovskoy guberniyi (43 semeystva) [List of the first Cossack settlers resettled in Anapa in 1833 from the Poltava and Chernigov provinces (43 families)]. Retrieved from <http://www.anapskiekazaki.ru>. [in Russian].

11. Petrenko, Ye.D. (1997). *Pereseleniia kozakiv i selian Ukrainy na Kuban (1792–1917) [Resettlement of Cossacks and peasants of Ukraine to the Kuban (1792–1917)] (Extended abstract of Candidate's thesis)*. Kyiv [in Ukrainian].

12. Sazonova, S. (2009). Gosudarstvennoe regulirovanie pereseleniya ukrainsev na territoriyu Kavkazskogo lineynogo kazachego voiska (konets XVIII – pervaya polovina XIX v.) [State Regulation of the Resettlement of Ukrainians to the Territory of the Caucasian Line Cossack Army (late 18th – first half of the 19th century)]. *Vlast – Power*, 4, pp. 123–127. [in Russian].

13. Dzahalov, A.S. (2009). *Pereseleniia ukrainskykh kozakiv i selian na Terek (1832–1904 rr.) [Relocation of Ukrainian Cossacks and peasants to Terek (1832–1904)] (Extended abstract of Candidate's thesis)*. Kyiv [in Ukrainian].

14. Gakstgauzen, A. (1857). *Zakavkazskiy kray. Zаметki o semeynoy i obschestvennoy zhizni i otnosheniyah narodov, obitayuschih mezhdru Chernym i Kaspiyskim moryami [Transcaucasian region. Notes on the family and social life and relations of peoples living between the Black and Caspian Seas]*. V 2-x ch. Sankt-Peterburg: Tip-ya Gl. Shtaba Ego Imp. Velichestva po Voен.-Uch. zavedeniyam. [in Russian].

15. Boyura, M.I. (Ed.). (1999). *Anapa i anapchane. Istoricheskiy i biograficheskyy ocherk [Anapa and Anapchane. Historical and biographical essay]*. Anapa: Severniy Kavkaz. [in Russian].

16. Vasilev, E. (1874). *Chernomorskaya beregovaya liniya (1834–1855 gg.) [Black Sea coastline (1834–1855)]*. *Voennyi sbornik – Military collection*, vol. LXLVIII, pp. 5–26. [in Russian].

17. Portal goroda Anapa [Portal of the city of Anapa]. Retrieved from <http://www.anapograd.com/city> [in Russian].

18. Alov, T.H. (2012). *Osobennosti voennogo protivostoyaniya na Kubanskoy linii v pervoy polovine 1833 g. v kontekste hadzhretskogo prisutstviya v Vostochnom Zakubane [Features of the military confrontation on the Kuban line in the first half of 1833 in the context of the Hadjret presence in the Eastern Trans-Kuban region]*. *Izvestiya Kabardino-Balkarskogo nauchnogo tsentra RAN*, 4(48), pp. 191–197. [in Russian].

19. *Bezhtentsy iz Khersona realizovali pervyy zhilishchnyy sertifikat v Anape [Refugees from Kherson implemented the first housing certificate in Anapa]*. *EurAsiaDaily*. Retrieved from <http://www.eadaily.com/ru/news/2022/11/15/> [in Russian].

20. «Sidyat v Anape i zhdut prihoda VSU?» Ukraintsy pereimenovali ulitsu na svoiy lad [Sitting in Anapa and waiting for the arrival of the Armed Forces of Ukraine? Ukrainians renamed the street in their own way]. *Utrenniy yug – Morning South*. Retrieved from <http://www.utyug.info/new/25626/> [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 27.04.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.

УДК9 94(477)342.814

Н.А. Котельницький

ЗЕМСЬКА ЛІБЕРАЛЬНА ПАРТІЯ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ ТА РОСІЙСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА: ВІД СПРОБ ПРАКТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ І ПАРТНЕРСТВА ДО СОЦІАЛЬНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ ТА ОПОНУВАННЯ (60–80-ті роки ХІХ ст.)

У дослідженні на основі маловідомих історичних джерел, частини яких уперше запроваджується до міжнародного наукового обігу, з'ясовані базові складові клерикальної політики земської ліберальної партії північної України, яка була невід'ємною та органічною частиною етноконфесійної програми цієї течії визвольного руху у Російській імперії другої половини ХІХ ст. Автор приходить до висновку про те, що взаємовідносини між Російською Православною Церквою та опозиційною аристократичною фрондою регіону у другій половині ХІХ ст. пройшли еволюцію від прагнень партнерства та практичних спроб співробітництва до соціального змагання, конкуренції, опонування візаві. Демаркаційним маркером вказаних метаморфоз стала революційна зміна внутрішньополітичного курсу у Російській імперії – від епохи модернізації Олександра ІІ до доби політичної реакції Олександра ІІІ.

Ключові слова: земська ліберальна фронда, північна Україна, клерикальна політика, Російська Православна Церква, духовенство, парафіяни.

Історія земського ліберального руху на півночі Лівобережної України продовжує залишатись актуальною, але малодослідженою проблемою вітчизняної історичної науки. Серед численних напрямів подвижницької та широкомасштабної діяльності опозиційної аристократичної фронди регіону особливе місце займає клерикальна політика визвольного руху, яка й до цього часу була поза увагою дослідників. Відтак спробуємо у лаконічній формі заповнити існуючу прогалину в українській історіографії.

Епоха Великих реформ у Російській імперії (1856–1874) хоч і здійснила належний демократичний вплив на державу, проте не змінила суті буття духовенства як специфічної, герметично відокремленої страти суспільства, хоча якісно новий період історії вже яскраво свідчив про кризу так званої «державної церковності», яка полягала в очевидній реакційній архаїчності та соціальній консервативності клерикального світу імперії [1]. Церковні реформи 60–70-х років ХІХ ст., які були санкціоновані імператором Олександром ІІ, відносно демократизували клерикальну корпорацію Російської імперії. Членам родин духовенства були надані громадянські права і свободи. Соціальна герметичність клерикального світу була підірвана шляхом надання молодим священнослужителям перспектив кар'єри за межами професійного релігійного ландшафту. З метою нейтралізації опозиційних настроїв у представників духовного сану до влади, нащадкам духовенства залишили ексклюзивні юридичні преференції: вони, як і їх батьки, були звільнені від сплати базових державних і муніципальних податків, виконання військової повинності; уникнули тілесних покарань – ганебного феодалного архаїзму, який залишили для селянства [2].

Земська реформа 1864 р. надала клерикальним колам імператив суб'єктності у суспільному житті країни – духо-